

तथ्य जाँच

किन र कसरी ?

तथ्य जाँच

किन र कसरी ?

सहयोगी सामग्री

यस हाते पुस्तिकामा तथ्य जाँचको आवश्यकता र विधिका बारेमा सीप हासिल गर्न सक्ने सहयोगी सामग्री तयार गर्न खोजिएको छ । बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ म्रोत खुलाई यसका अंश उपयोग गर्न सकिनेछ । यसमा उल्लेख गरिएका विषयवस्तु पाल्पा विकास केन्द्रको हो ।

तथ्य जाँचः किन र कसरी ?

प्रकाशन मिति : वि.सं. २०७९

पाल्पा विकास केन्द्र

तानसेन नगरपालिका-२, पाल्पा

फोन : ०९५-५२२०९९

इमेल : palpatdc.dov@gmail.com, info@nitipatro.com

वेब : www.nitipatro.com

लेआउट तथा कभर डिजाइन : चिरन घिमिरे

विषयसूची

१. तथ्य जाँच : आवश्यकता	१
१.१ भूटा कुरा कसले फैलाउँछ ?	३
१.२ कस्ता कस्ता भूटा कुरा फैलन्छन् ?	४
२. तथ्य जाँच विधि	७
२.१ पहिचान गर्ने	७
२.२ अभिव्यक्ति उसको हो कि होइन भनी यकिन गर्ने	८
२.३ तथ्य खोज्ने	९
२.४ तथ्य जाँच रुजू गर्ने	१९
२.५. खण्डन फैलाउने	१९
३. भूलसुधार नीति	२१
४. आचारसंहिता	२२

१. तथ्य जाँच : आवश्यकता

कोही मानिसले आगो डढेलोले पोलेर, पानीमा लडेर/बगेर, रुख/भीर/छाना/झ्यालबाट खसेर, चौपाया आदिले हानेर, दुंगामुढा लागेर वा अरू कुनै कुराले विरामी भइ थलियाकालाई 'फलानु त छुट्ठी भएछ' भनी कुरा गरेकोमा सुन्ने चाहिंका बुद्धि नपुगी त्यो मानिस मरेछ भन्ने ठहन्याई उसका दाजुभाइ आदिलाई त्यो मानिस मरेछ भनी सुनाएछ र त्यसै खबरमा सुन्ने मानिसले जुठो समेत बारेछन् भने अर्काले भनेको कुरो नुबभी मन्यो भनी खबर सुनाउनेलाई २० रुपैयाँ दण्ड गर्नू । जुठो बारेको रहेनछ भने १० रुपैयाँ दण्ड गर्नू । रुपैयाँ नतिरे ऐन बमोजिम कैद गर्नू ।

वि.सं. १९१० मा जारी गरिएको मुलुकी ऐनमा यसो भनिएको छ । यसले के देखाउँछ भने भूटा कुराले धेरै पहिले पनि समाजमा समस्या ल्याएको रहेछ । त्यस्तो समस्यासँग जुध्नका लागि ऐन बनाइएको रहेछ ।

यो त्यतिबेलाको कुरा हो जतिबेला नेपालमा प्रिन्टिङ प्रेस भखरै भित्रिएको थियो तर त्यसमा जो कोहीले छपाउन पाउँदैनथे । त्यसमा सरकारी कुरा मात्र छापिन्थे । अर्थात् आम मानिसले छापेर भूटा कुरा फैलाउन सक्दैनथे । मुखमुखैले वा हातले लेखेर मात्र भूटा कुरा फैलाउन सक्थे । त्यतिबेला पनि भूटा कुरा फैलाउदो रहेछ र त्यसो नहोस् भन्नाका लागि ऐन बनेको रहेछ ।

पछि जोसुकैले पनि प्रेसमा छापेर आफ्ना कुरा अरूलाई बताउन पाए । अहिले त हातमा अटाउने, सानो, मोबाइल फोन भएपछि आफ्ना कुरा संसारका जुनसुकै कुनामा बसेका, जतिसुकै धेरै मानिसलाई पनि अक्षर, दृश्य, आवाजका माध्यमले बताउन सकिन्छ । यसको नराप्रो पक्ष के छ भने भूटा कुरा पनि छिनभरमै फैलन सक्छ जसले व्यक्ति, समाज, राष्ट्र र समग्र मानव समुदायलाई नै क्षति पुऱ्याउन सक्छ ।

त्यसैले, पत्रकारले अब आफूले संकलन गरेका जानकारीको मात्र तथ्य जाँच गरेर नपुग्ने भएको छ, अरूले फैलाएका भूटा कुरा पता लगाएर ती भूटा हुन् भनी बताइदिनु पनि परेको छ । साथै यस्ता भूटा कुराले समाजलाई कसरी र कस्तो हानि गर्छ भनी बताउनु पनि पत्रकारको दायित्व हुन आएको छ ।

फ्रान्सेली समाचार संस्था एएफपीका सोफिया निकोल्सनका अनुसार तथ्य जाँच एएफपीको महत्वपूर्ण काम हो । उनले भनेकी छिन, विभिन्न प्लेटफर्ममा फैलाएका भूटा कुरा भूटा हुन् भनेर तुरुन्तै बताइदिनुपर्छ । केही जानकार मानिसहरू भन्छन् – कुनै कुरा देखौदैमा भूटा जस्ता लाग्छन् भने ती भूटा हुन् भन्न मेहनत र समय किन खर्च गर्नु ? तर सबै मानिसले ती कुरा भूटा हुन् भनेर थाहा नपाएका हुन सक्छन् । उनीहरूले ती भूटा कुरालाई विश्वास गर्न सक्छन् । त्यसैले पत्रकारले तथ्य जाँच गर्नुपर्छ ।²

यसो गर्नु निरर्थक काम होइन । जुन सञ्चार माध्यमले आफूलाई ? <https://wan-ifra.org/2023/01/why-disinformation-journalism-should-expand-beyond-fact-checking/>

विश्वसनीय तथ्य जाँचकीका रूपमा स्थापित गर्छन् ती यही कामका कारणले पनि लोकप्रिय हुन्छन् । लोकप्रिय हुनका लागि अनैतिक किसिमले द्विअर्थी शीर्षक राख्ने, भूटा प्रलोभनमा पारेर अडियन्स ताने जस्ता काम गर्नु पर्दैन ।

१.१ भूटा कुरा कसले फैलाउँछ ?

प्रतिस्पर्धाले (राजनीतिक, व्यावसायिक लगायत)

समाजमा स्रोतसाधन र पद लगायतका कुरा सीमित भएकाले ती कसले हासिल गर्ने भन्ने विषयमा प्रतिस्पर्धा हुन्छ । जस्तै, राष्ट्रपति को हुने, प्रधानमन्त्री को हुने ? सभामुख को हुने, सांसद को हुने ? मुख्य सचिव/सचिव को हुने ? गाउँपालिकाका अध्यक्ष/नगरपालिका को हुने ? यसका लागि यी पदका दावेदारबीच प्रतिस्पर्धा हुन्छ ।

त्यस्तै गरी, बजार पनि निश्चित हुन्छ । जस्तै, चामलको बजार, पेय पदार्थको बजार । यी बजारमा आफ्नो हिस्सा बढाउन विभिन्न व्यवसायीहरू बीच प्रतिस्पर्धा हुने गर्छ ।

यस्तो प्रतिस्पर्धामा उनीहरूले आफ्ना प्रतिस्पर्धालाई कमजोर देखाउन, उसको बदनाम गर्ने कोसिस गर्ने गर्छन् ।

यसै रमाइलो गरौं न भन्नेले

कहिलेकाहीं प्रतिस्पर्धामा नउत्रेका मानिसले पनि रमाइलो गर्नका लागि भूटा कुरा फैलाउने गर्छन् ।

साँचो / भूटो के हो भन्ने कुराको ख्याल नगरी शेयर गर्नेले
सामाजिक सञ्जालमा फैलिएका कतिपय भूटा कुरालाई ती भूटा
भएको ख्यालै नगरी मानिसले शेयर गर्ने गर्छन् ।

१.२ कस्ता कस्ता भूटा कुरा फैलन्छन् ?

कुनै व्यक्ति वा समूहको मानहानि हुने
कुनै नेताले वा कर्मचारीले आफू शक्तिमा भएका बेला सार्वजनिक जग्गा
आफ्नो नाममा सान्यो भनेर कसैले कसैका विरुद्ध भूटा कुरा लेख्यो
भने त्यसले ती नेता वा कर्मचारीको मानहानि हुन्छ । उनीहरू बेकारमा
बदनाम हुन्छन् । यसो गर्नु अपराध हो ।

एउटाले गरेका कामको जस अर्कालाई दिने
समाजमा एकजनाले गरेका राग्रा कामको जस त्यो काम गर्नेलाई होइन
अर्केलाई दिने खालका भूटा कुरा पनि फैलने गरेका छन् ।

हिंसा भड्काउने वा भइरहेको हिंसालाई अझ बल पुऱ्याउने
शान्त अवस्थामा पनि भूटा कुराले समाजमा हिंसा फैलाउँछ । जस्तै,
कुनै ठाउँका दुईवटा धार्मिक समुदायबीच भडप भयो भनी हल्ला
फैलियो भने यसले मानिसमा आवेग बढाउँछ । यस्तो बेलामा मानिस
सामान्यतया त्यो कुरा सही हो कि होइन भनेर पत्ता लगाउनरितर लाग्नुका
सद्वामा आवेगमा आएर अर्को समुदायका मानिसमाथि हमला गर्न
तम्तयार हुन सक्छ ।

कतै आन्दोलन भइरहेको समयमा धेरै मान्छे मरे भनी कसैले हल्ला फैलाइदियो भने भीड भन् बढी उत्तेजित हुन्छ र अन्ततः त्यसले समाजमा हानि पुच्याउँछ ।

मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्ने

कोरोना फैलिएका बेलामा निश्चित जडीबुटी खाँदा कोरोना निको हुन्छ भन्ने निराधार हल्ला फैलाँदा त्यसले मानिसको स्वास्थ्यमा असर पन्यो । यस्तै गरी कोरोना गार्ड र कार्ड जस्ता कुरा उपयोग गर्दा कोरोना फैलाँदैन भनेर पनि मानव स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पारियो ।

अत्याउने

कोरोना महामारीका बेलामा नेपालमा र अन्त पनि कोभिड १९ विरुद्धको खोप लगाएपछि शरीरमा चुम्बकीय बैगुन सर्छ भनेर हल्ला भएको थियो । यस्तै गरी फाइबजीबाट कोरोना फैलन्छ भन्ने हल्ला पनि फैलिएको थियो । २०७२ सालको भुइँचालोपछि फलाना दिन, फलाना समयमा फेरि भुइँचालो आउँछ भनेर पनि हल्ला फैलाइयो । यस्ता हल्लाले मानिसलाई अत्याउँछन् र सही निर्णय लिन दिँदैनन् ।

कुनै व्यक्ति वा समाजलाई खासै नराम्रो नहुने

तिलिचो ताल संसारको सबैभन्दा अलो ठाउँमा रहेको ताल हो । मानिलिउँ, यो कुरा भूटा हो तैपनि विभिन्न प्लेटफर्ममा भाइरल भयो । सञ्चार माध्यममा पनि आयो । यसले समाजलाई प्रत्यक्ष रूपमा असर त गर्दैन तर पनि यस्ता भूटा कुराले असत्यलाई सत्यका रूपमा स्थापित गर्छ र मानिसले असत्य कुरालाई सत्य ठान्छन् ।

भूटा कुराले समाजमा कसैको मर्यादा खस्काउँछ, कसैको ज्यान लिन सक्छ, सामाजिक अमनचयन खल्बल्याई कसैको जीउधनमा क्षति पुन्याउन सक्छ र प्रजातन्त्र खल्बल्याउन ।

त्यसैले, कसैले भूटा कुरा फैलाइहालेमा यो भूटो हो भने सन्देश फैलाउनु जरुरी छ ।

२. तथ्य जाँच विधि

२.१ पहिचान गर्ने

तथ्य जाँच गर्नका लागि सबैभन्दा पहिले फैलिइरहेका भूटा कुरा पत्ता लगाउनुपर्छ । यसका लागि कस्ता भूटा कुराको तथ्य जाँच गर्ने भनी मापदण्ड तय गर्नुपर्छ । जस्तै,

- खासै असर नपर्ने भए पनि समाजमा फैलिएका भूटा कुरा
- हिंसा फैलाउने भूटा कुरा
- कसैको मानहानि गर्ने भूटा कुरा
- अत्याउने खालका भूटा कुरा
- मानव स्वास्थ्यमा असर पार्ने भूटा कुरा
- सार्वजनिक पदधारण गरेका व्यक्तिले फैलाएका भूटा कुरा
- सेलिब्रेटीले फैलाएका भूटा कुरा

यसका लागि भूटा कुरा फैलने प्लेटफर्म पत्ता लगाउनुपर्छ । जस्तै, फेसबुक, टुइटर, इन्स्टाग्राम, टिकटक, रिल अथवा मूलधारका आमसञ्चार माध्यम आदि । त्यसपछि त्यहाँ भाइरल भएका वा हुन सक्ने शंकास्पद जानकारी पत्ता लगाउनुपर्छ । यसपछि निम्न प्रश्न सोध्नुपर्छ : यो जानकारीको स्रोत कत्तिको भरपर्दो हो ? जानकारीको स्रोत भरपर्दो होइन भने त्यो भूटो हुन सक्ने सम्भावना बढी हुन्छ ।

तथ्यजाँचकीले मात्र भूटा कुरा पत्ता लगाउन सम्भव छैन । पाठकले पनि कुनै कुरा भूटा हो कि भनी शंका गरेका हुन सक्छन् । त्यसैले, शंका लागेका कुराबारे तथ्य जाँचकीलाई खबर गरिदिन पाठकलाई आह्वान गर्नुपर्छ ।

समयको महत्व

भूटा कुरा तीव्र गतिमा फैलने भएकाले तथ्य जाँचका काम सकेसम्म चाँडो गर्नुपर्छ । यसो गर्दा भूटा कुरालाई सही ठहर्याएर शेयर गर्ने क्रम रोकिन्छ ।

२.२ अभिव्यक्ति उसको हो कि होइन भनी यकिन गर्ने

सामाजिक सञ्जाल अथवा आमसञ्चारका मूलधारका माध्यममा कसैले गरेको वा भनेको भनिएको कुरा भूटा हो जस्तो लागेमा त्यो अभिव्यक्ति उसले साँच्चै दिएको हो कि उसले दिएको भनी अरूले यसै राखिएको हो भनी हेर्नुपर्छ । त्यस्तो अभिव्यक्तिको अडियो अथवा भिडियो कतौ छ कि भनी खोज्नुपर्छ । भिडियो र अडियो भेटिएपछि पनि त्यसलाई तोडमोड वा काटकुट गरिएको छ कि भनी चेक गर्नुपर्छ ।

अभिव्यक्ति दिनेले सामाजिक सञ्जालको आफ्नो अकाउन्टबाट त्यस्तो अभिव्यक्ति दिएको रहेछ भने त्यो उसले दिएको ठहरिन्छ । उसले त्यो कुरा भनेको हो कि होइन भनी द्विविधा भएका अभिव्यक्ति दिने व्यक्तिलाई त्यस्तो अभिव्यक्ति दिएको हो कि होइन भनी सोध्न सकिन्छ ।

२.३ तथ्य खोजने

अभिव्यक्त जानकारी सही छन् कि छैनन् भन्नका लागि निष्पक्ष र रुयातिप्राप्त संस्थाका विश्वसनीय प्रकाशन (प्रकाशित सरकारी आँकडा, जनगणनाका परिणाम, किताब तथा जर्नल आदि) अध्ययन गर्नुपर्छ ।

जस्तै, पहिले कुनै सार्वजनिक पदमा बसेको व्यक्तिले निश्चत काम मैले गरेको हुँ भनी दाबी गच्यो । तर त्यसमा तपाईंलाई शंका लाग्यो भने त्यो काम कहिले भएको थियो भनी सरकारी रिपोर्ट हेर्नुपर्छ । ती रिपोर्ट हेर्दा त्यो काम भएको समय र त्यो व्यक्ति सो काम गर्ने ठाउँमा रहेको समय फरक पन्यो भने उसको यो दाबी गलत हो भनी भन्न सकिन्छ ।

मानौं, कुनै पूर्वअर्थमन्त्रीले बजेटमार्फत निश्चत कामको सुरुवात आफूले गरेको दाबी गरे । तपाईंलाई त्यो कुरामा शंका लाग्यो भने विभिन्न वर्षका बजेट भाषण हेर्नुपर्छ जुन अर्थमन्त्रालयको वेबसाइटमा सबैले, निःशुल्क हर्ने पाउने गरी राखिएदएको छ । पूर्वअर्थमन्त्रीले दाबी गरेको काम उनी अर्थमन्त्री हुनुभन्दा पहिल्यै बजेट भाषणमा उल्लेख भएका रहेछन् भने उनको भनाइ भूटा हो भन्न सकिन्छ ।

कहिलेकाहीं आधिकारिक जस्ता लाग्ने कागजातमा उल्लेख भएका आँकडालाई पनि जस्ताको तस्तै पत्याउनु हुँदैन । जस्तै, २०१८ सालमा तेहथुम जिल्लामा चार लाख जनसंख्या भएकोमा २०६८ सालमा घटेर एक लाख भएको छ भनेर कसैले भन्यो । तपाईंलाई यो कुरामा शंका लाग्यो । तपाईंले २०१८ र २०६८ का जनगणनाका रिपोर्ट

पल्टाउनुभयो । त्यसमा पनि यस्तै आँकडा रहेछ भने पनि त्यसलाई नपत्याउनुपर्ने हुन सक्छ किनभने यति धेरै मानिस कुनै गम्भीर कारण नभईकन घट्दैनन् र त्यतिबेला त्यस जिल्लामा कुनै गम्भीर कारण भएको देखिदैन । तपाईंले अलिकति खोजदा के कुरा पाउन सक्नुहुन्छ भने २०१८ सालमा जनगणनाको प्रयोजनका लागि तेहथुम जिल्ला भन्नाले अहिलेका संखुवासभा, तेहथुम, पाँचथर र ताप्लेजुड समेतका ठाउँ बुझिंदो रहेछ । यो थाहा पाएपछि २०१८ साल र २०६८ सालका बीचमा तेहथुम जिल्लाको जनसंख्या ७५ प्रतिशत घट्यो भनी कसैले भनेको कुरा भूटा हो भनी बताइदिनुपर्छ ।

यसअघि नेपालमा गरिएका तथ्य जाँचका केही उदाहरण हेरौँ :

१. कुनै मन्त्रीले तीन वर्ष अगाडिको बजेटमा आफूले जे योजना उल्लेख गरेको थिएँ, त्यही अनुसार नेपालमा नेपालमा विद्युत लोडसेडिड अन्त्य भएको हो भनी दाबी गरे ।

तथ्य जाँच गर्ने नेपालको पहिलो संस्था साउथ एसिया चेकले यो कुराको जाँच गर्न ती मन्त्रीले बताएका वर्षको बजेट भाषण हेच्यो । त्यहाँ लोडसेडिड अन्त्य गर्ने केही योजना रहेछन् । ती योजनाबाट कति विद्युत आपूर्ति भयो भनी जाँच गर्दा मन्त्रीको दाबी गलत देखियो । त्यसैले त्यस दाबीलाई गलत भनी उसले प्रकाशित गच्यो ।

त्यो सामग्री यहाँबाट हेर्न सकिन्छ ।

<https://southasiacheck.org/np/?p=4823>

२. एक जना प्रधानमन्त्रीले आफ्ना पालामा ६.२ प्रतिशत आर्थिक वृद्धिदर हासिल भएको र बितेका २४ वर्षमा यो दर हासिल नभएको भनी दावी गरे । साउथ एसिया चेकले विश्व बैंकको रेकर्ड हेर्दा उनले दाबी गरेका २४ वर्षमा दुई पटक यति र योभन्दा बढी आर्थिक वृद्धि दर हासिल गरेको फेला पान्यो ।

त्यो सामग्री यहाँबाट हेर्न सकिन्छ ।

<https://southasiacheck.org/np/?p=4793>

३. अर्का एकजना प्रधानमन्त्रीले सबै जिल्लाका सदरमुकाममा मोटरबाटो पुगिसकेको दाबी गरे । यो दाबी जाँच गर्न तथ्यजाँचकीले प्रधानमन्त्रीले उक्त कुरा भनेको केही दिनपश्चात् लागू हुने वार्षिक बजेट कार्यक्रम हेरे जसमा दुईवटा जिल्लाका सदरमुकाम जोड्ने बाटो बनाउन बजेट छुट्याइएको थियो । यसका आधारमा उनीहरूले प्रधानमन्त्रीको यो दाबी गलत भएको बताए ।

त्यो सामग्री यहाँबाट हेर्न सकिन्छ ।

<https://southasiacheck.org/np/?p=4860>

४. यस्तै अर्का प्रधानमन्त्रीले त्यतिबेला प्रतिपक्षमा रहेको दल पहिले सत्ता पक्षमा रहँदा १२२ जना नागरिकको ज्यान लिएको भनी आरोप लगाए । साउथ एसिया चेकले प्रधानमन्त्रीले भनेको घटना उल्लेख भएका किताब, मानवअधिकारवादी संस्था इन्सेकका वार्षिक प्रतिवेदन र त्यतिबेलाका पत्रपत्रिका हेर्दा प्रधानमन्त्रीले भनेको संख्या वास्तविकताभन्दा दोब्बर रहेको पायो ।

त्यो सामग्री यहाँबाट हेर्न सकिन्छ ।

<https://southasiacheck.org/np/?p=5013>

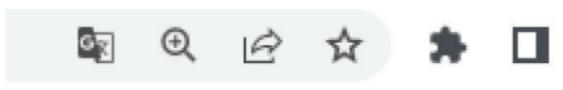

यी भए सार्वजनिक पदमा बसेका व्यक्तिहरूले लगाएका आरोप/गरेका दाबी सम्बन्धी तथ्य जाँच । सार्वजनिक पदमा नबसेका मानिसले पनि भूटा कुरा गरेर कसैमाथि गलत आरोप लगाउन सक्छन्, अत्याउने खालका हल्ला फैलाउन सक्छन् । त्यसलाई पनि यसै गरी खण्डन गरी प्रकाशित गर्नुपर्छ ।

सामाजिक सञ्जालमा फैलाइने धेरैवटा भूटा कुरा फोटोसँग सम्बन्धित हुन्छन् । जस्तै, कुनै घरको फोटो राखेर यो घर फलाना मन्त्रीले घुस खाएर बनाएको हो भनी प्रचार गर्ने । कुनै दुर्घटना भयो भने पहिल्यै भएको अर्को दुर्घटनाको फोटो राखेर त्यो दुर्घटना यसरी भयो भनी हल्ला गर्ने ।

यस्ता भूटा कुरा केही हदसम्म सजिलैसँग जाँच्न सकिन्छन् । त्यसका लागि सितैमा प्रयोग गर्न पाइने गुगलको सर्च इन्जन प्रयोग गर्न सक्छौं । सो इन्जन प्रयोग गर्ने तरिका तल दिइएको छ ।

जुन फोटोबारे आफूलाई शंका लागेको छ सो फोटो कम्प्युटरमा डाउनलोड गर्ने । त्यसपछि गुगल क्रोम खोल्ने ।

Gmail फोटो

तपाईंको स्क्रिनको दाहिने कुनामा माथि यस्तो चिन्ह देखिन्छ । त्यहाँ गएर फोटोमा किलक गर्दा तपाईंको स्क्रिनमा तल देखिएजस्तो चित्र आउँछ ।

दाहिनेबाट देब्रे हेर्दा दोस्रो अर्थात् क्यामराको चिन्हमा किलक गर्ने । यसो गर्दा तल देखिएजस्तो चित्र स्क्रिनमा देखिन्छ ।

Google लेन्सका सहायताले जुनसुकै फोटो खोज्नुहोस् ×

 कुनै फोटो ढ्रयाग गरेर यहाँ ड्रप गर्नुहोस् वा
[फाइल अपलोड गर्नुहोस्](#)

वा

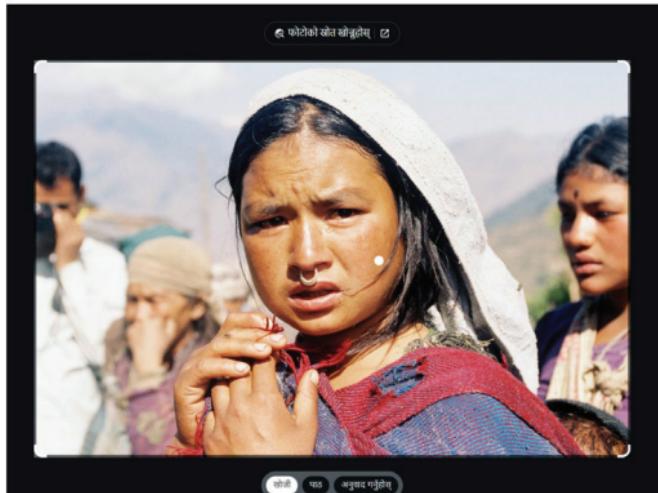
[फोटोको लिंक पेस्ट गर्नुहोस्](#)[खोज्नुहोस्](#)

त्यहाँ दिइएको निर्देशन अनुसार फोटो ढ्रयाग वा फाइल अपलोड गर्नुहोस् । त्यसो गर्दा तपाईंले अपलोड गर्नुभएको फोटो यसअघि नै कसैले अपलोड गरिसकेको रहेछ भने अपलोड गरेको मिति र अपलोड गर्नेको पहिचानसहित त्यो फोटो देखाउँछ ।

त्यसका आधारमा कसैले पहिल्यै प्रकाशित फोटोलाई काटकुट पारेर वा जस्ताको तस्तै राखेर अर्को ठाउँ अथवा अर्को व्यक्तिसँग सम्बन्धित भनी भूटा कुरा फैलाएको थाहा पाउन सकिन्छ ।

उदाहरणका लागि, यहाँ एउटा फोटो (देब्रेतिरको ठूलो) अपलोड गरियो । यसो गर्दा ‘उस्तै देखिने फोटोहरू’ भनेर सानो फोटो र त्यो फोटो पहिल्यै एक ठाउँमा छापिएको थियो भनी देखायो ।

Google

त्यो फोटोको सिरमा ‘फोटोको स्रोत खोज्नुहोस’ भनी भन्यो । यहाँ किलक गर्दा तल देखिएजस्तो चित्र आयो ।

सुझाव: खोज बॉक्स मा एउटा वर्णनात्मक शब्द राखे पर्यास सर्वुहोस्।

मिल्दो चित्रहरु भएको पेजहरु

<https://www.himalkhabar.com> > news ▾

मा ओवादी द्वन्द्वमा छोरा गुमाएका बुबा भन्छन्, “सास नजाँदा गोली ...

3360 × 2240 — मा ओवादी र राज्यबीच चलेको हत्याको शृङ्खला अन्त्य भएको १५ वर्ष वित्तिसकेको छ।

<https://www.nepalitimes.com> > ... ▾ यस पृष्ठलाई अनुवाद गर्नुहोस्

Nimendra Shahi | Nepali Times

1000 × 849 — Mata Luhar, 55, of Badimalika Municipality, with her granddaughters. After the death of her husband, a shepherd, her two sons now work in Mumbai as security ...

<https://www.nepalitimes.com> > ... ▾ यस पृष्ठलाई अनुवाद गर्नुहोस्

Lesley D Junlakan - Nepali Times

1000 × 849 — Climbers with bottled oxygen on the last stretch of the summit ridge of Mt Everest. Photo: Damien Francois / Nepali Times Archive It is estimated around 6% ...

<https://www.nepalitimes.com> > ... ▾ यस पृष्ठलाई अनुवाद गर्नुहोस्

CK Raut/Facebook | Nepali Times

1000 × 849 — In the 10 years of the Maoist insurgency, most of the 17,000+ casualties were innocent Nepalis who were caught in the crossfire between the state and the rebel ...

<https://www.nepalitimes.com> > ... ▾ यस पृष्ठलाई अनुवाद गर्नुहोस्

Kathmandu | Nepali Times

यसका आधारमा हामी यो फोटो पहिले नै इन्टरनेटमा अपलोड भइसकेको थियो भनी भन्न सक्छौं।

यही काम स्मार्ट फोनबाट पनि गर्न सकिन्छ। फोनमा गुगल लेन्स (दाहिने दिइएको संकेत भएको) इन्स्टल गर्नुभएको छ भने त इमेज सेभ गर्नु पनि पर्दैन। त्यही लेन्सले इमेज खिचेर सर्च गर्न सक्नुहुन्छ।

तर सबै इमेज यसरी सर्च गर्दा भेटिन्छन् भन्ने छैन । नभेटिएका खण्डमा अरू किसिमले जाँच गर्नुपर्छ ।

उपलब्ध कागजात/तथ्यांक/प्रमाणका आधारमा कसैको अभिव्यक्ति सही वा गलत भनी भन्न नसकिने भएका खण्डमा तथ्य जाँच गर्न मिल्दैन । यसो भएमा आफूले खोजे जति जानकारी दिएर आफू निष्कर्षमा पुग्न सकिनँ भनी तथ्य जाँच प्रकाशित गर्न पनि सकिन्छ । यसो गर्दा तपाईंले दिए जति जानकारीका आधारमा अरूले थप खोज गरी तथ्य जाँच गर्न सक्छन् ।

कुनै इमेजमा परेको छायाका भरमा सो इमेज कति बेला खिचिएको रहेछ भनी थाहा पाउन सकिन्छ । यो काम कसरी गर्ने भन्ने थाहा पाएका मानिसबाट यो सिकदा राम्रो हुन्छ ।

आफूले खोज्नुपर्ने इमेज छेउमा भएका साइन बोर्डका भाषा, प्राकृतिक दृश्य आदिका आधारमा पनि त्यो दृश्य कहाँ/कताको होला भनी थाहा पाउन सकिन्छ ।

यस्ता नयाँ नयाँ विधि दिनैपिच्छे आइरहेका हुन सक्छन् । त्यसैले तीवारेमा थाहा पाइरहनुपर्छ ।

२.४ तथ्य जाँच रुजू गर्ने

एक जनाले गरेको तथ्य जाँचलाई अर्को जनाले होसियारीपूर्वक जाँचेपछि मात्र प्रकाशित गर्नुपर्छ । नत्र तथ्य जाँचमा गल्ती हुन सक्छ । कुनै तथ्य जाँच प्रकाशित गर्नुभन्दा पहिले त्यो तथ्य जाँचका काममा संलग्न नभएको मानिसले एक पटक पढदा गल्ती हुने सम्भावना कम हुन्छ ।

तथ्य जाँच गर्दा आफूले कुन कुन जानकारीलाई सन्दर्भ सामग्रीका रूपमा लिएको हो सोको जानकारी दिनुपर्छ । ती सामग्री इन्टरनेटमा उपलब्ध छन् भने तिनको लिंक पनि दिनुपर्छ जसले गर्दा पाठकले ती सामग्री सजिलै हेर्न सक्छन् ।

चुस्त म्यासेज तयार पार्ने

तथ्य जाँच गरिएका म्यासेज चुस्त हुनुपर्छ जसले गर्दा पाठकले सजिलै बभून सक्छन् । भिडियो, ग्राफिक्स आदि माध्यमबाट बुझाउँदा सजिलो हुन्छ भने त्यसो पनि गर्नुपर्छ । यसो गर्नुको उद्देश्य भूटा कुराको खण्डन सकेसम्म धैरै मानिससम्म पुग्न सकोस् भन्नु हो ।

२.५. खण्डन फैलाउने

भूटा कुरा चाँडै फैलन्छन् तर तथ्य जाँच गरिएका सामग्री सुस्त गतिमा मात्र हिंड्छन् । त्यसैले तथ्य जाँच गरिएका सामग्री फैलाउन कोसिस गर्नुपर्छ । यसका लागि सामाजिक सञ्जाल उपयोगी प्लेटफर्म हो ।

तर सामाजिक सञ्जालमा राख्दैमा धेरै मानिससम्म पुछ भन्ने छैन । सामाजिक सञ्जालका आफ्ना पोस्ट धेरै मानिससम्म पुऱ्याउन प्रवर्द्धन नीति बनाई लागू गर्नुपर्छ । यसो गर्दा सामाजिक सञ्जालका निश्चित प्लेटफर्मका गुन/बैगुन विचार गर्नुपर्छ ।

जुन प्लेटफर्ममा भूटा कुरा फैलिएको हो सोही प्लेटफर्ममा गएर तथ्य जाँचको लिंक राख्न पनि सकिन्छ । लिंक राख्न नमिल्ने रहेछ भने अरु उपाय अपनाएर थप जानकारी पाइने ठाउँ बताइदिन सकिन्छ ।

३. भूलसुधार नीति

आफूले गरेका तथ्य जाँचमा कुनै किसिमको भूल भइहालेमा थाहा पाउने बित्तिकै भूलसुधार गर्नुपर्छ । त्यसका लागि निम्न नीति लिनुपर्छः

हिज्जे

हिज्जे सच्याउँदा यसको जानकारी पाठकलाई दिइरहनु पर्दैन ।

तथ्य जाँचको समग्र निचोडमा असर नपार्ने खालका तथ्य वर्ष, संस्थाको नाम जस्ता समग्र निचोडमा असर नपार्ने खालका गल्ती भएमा सच्याइएको कुरा थाहा दिनुपर्छ ।

निष्कर्ष फरक पर्ने खालका गल्ती

जुन गल्ती सच्याउँदा निष्कर्ष फरक हुन जान्छ त्यस्तो गल्ती सच्याउँदा गल्ती भएकोमा माफी मान्नुपर्छ र गल्ती सच्याएको जानकारी पनि पाठकलाई दिनुपर्छ ।

मान हानि हुने खालको गल्ती

कसैको मान हानि हुने खालको गल्ती भएको रहेछ भने कन्टेन्ट हटाउनुपर्छ । त्यसका ठाउँमा यति कारणले यो कन्टेन्ट हटाइएको हो भनी जानकारी दिनुपर्छ ।

४. आचारसंहिता*

तथ्यजाँचकीले पालना गर्नुपर्ने आचारसंहिता

१. तथ्य जाँच गर्दा निष्पक्ष र स्वतन्त्र ढंगले गर्नुपर्छ, कसैको दबाब वा लोभलालचमा पर्नुहुँदैन ।
२. तथ्य जाँचका काममा कुनै पनि किसिमको पूर्वाग्रह राख्नुहुँदैन ।
३. फेसबुक, ट्वीटर जस्ता सामाजिक सञ्जालमा कुनै पनि किसिमको पक्षधरता वा पूर्वाग्रह देखिने खालका विचार व्यक्त गर्नुहुँदैन ।
४. कुनै पनि किसिमको सार्वजनिक मञ्चमा राजनीतिक अथवा विचारगत टिप्पणी गर्नु हुँदैन ।
५. घृणा वा जातीय द्वेष फैलाउने काम गर्नुहुँदैन ।
६. प्रकाशित सामग्रीका बारेमा आलोचना वा टिप्पणी स्वीकार गर्नुपर्छ ।
७. गलती हुनै नदिन प्रयास गर्दा पनि गलती भएका खण्डमा तत्काल सच्याउनुपर्छ ।

(* नेपालको पहिलो तथ्य जाँच संस्था साउथ एसिया चेकको आचारसंहिताका आधारमा तयार गरिएको)

सल्लाह

बिबिसी डिस्इन्फर्मेसन सम्पादक रेबेकका स्किपेगका अनुसार तथ्य जाँच गर्नका लागि निम्न बमोजिमको ज्ञान, सीप र अनुभव चाहिन्छः

१. अनलाइनमा भूटा कुरा कसरी फैलाइन्छ भन्ने कुराको ज्ञान र त्यसरी पैलाइएका भूटा कुरा पत्ता लगाउने सीप तथा अनुभव
२. इन्टरनेटमा सित्तैमा उपलब्ध जानकारी खोज्ने र जानकारीको व्याख्या गर्ने सीप
३. अनुसन्धानबाट प्राप्त आँकडालाई स्टोरी बनाउने र अडियन्सलाई संलग्न गराउने खालका सामग्री तयार गर्न सक्ने सीप र दक्षता
४. जानकारी फैलाउन उपयोग गर्न सकिने विभिन्न प्लेटफर्म सम्बन्धी ज्ञान र ती प्लेटफर्मका लागि सामग्री तयार गर्न सक्ने सीप र क्षमता
५. अनुभवीहरूको अनुभव र ज्ञान

<https://wan-ifra.org/2023/01/why-disinformation-journalism-should-expand-beyond-fact-checking/>

तथ्य जाँचसँग सम्बन्धित केही संस्था

नेपालमा पनि तथ्य जाँच गर्ने संस्था छन् । तीमध्ये सबैभन्दा पुरानो संस्था साउथ एसिया चेक हो जुन पानोस एसियाले चलाएको हो । सबै भन्दा अन्तिममा दिएको संस्था तथ्य जाँचकीहरूको अन्तर्राष्ट्रिय छाता संस्था हो ।

southasiacheck.org

nepalfactcheck.org

mysansar.com

nepalcheck.org/

<https://www.poynter.org/ifcn/>

पाल्पा विकास केन्द्र २०६५ सालमा स्थापना भई
प्रदेशस्तरमा मिडिया विकास, नीतिगत बहस र संवाद साथै
अध्ययन अनुसन्धान क्षेत्रमा काम गर्दै आएको छ । संस्थाले
सञ्चालनमा ल्याएको नीतिपात्रो पोर्टलमा लुम्बिनी प्रदेशका
स्थानीय सरकार र प्रदेश सरकारसँग सम्बन्धित सामग्रीहरू
समेटिएका छन् ।

संस्थाले प्रदेशस्तरीय पर्यटन प्रवर्द्धन, सांस्कृतिक सम्पदा र
शिक्षासम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान र भिडियो डकुमेन्ट्री निर्माण,
स्थानीय तहमा सामाजिक परीक्षण, सार्वजनिक सुनुवाइ,
परिचयात्मक फोटो फिचर निर्माण, क्षमता विकास तालिम र अन्य
परामर्शमा काम समेत गर्दै आएको छ ।